

विषय- संस्कृत, बी. ए. स्नातक (प्रतिष्ठा)

प्रथमवर्ष, प्रथम पत्र

कुमारसम्भव - पञ्चम सर्ग

पद्यांश व्याख्या

(डॉ० ओम प्रकाश अग्र्य
महाराजा कॉलेज, आरा
दिनांक - 13/10/2020

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवताः

तपः क्व वत्से म्व न्य तावकं वपुः ।

पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं

शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ पा ॥

अन्वयः-

हे वत्से ! मनीषिताः देवताः गृहेषु
सन्ति तपः क्व ? तावकं वपुश्च क्व ?
पेलवं शिरीषपुष्पं भ्रमरस्य पदं सहेत
पतत्रिणः पुनः पदं न सहेत ।

पदार्थ-

हे वत्से ! = हे पार्वती, मनीषिता = मनचाहा
देवता = देव लोग, गृहेषु = घरों में, सन्ति =
विक्रमान हैं, तपः = तपस्या, क्व = कहाँ,
तावकम् = तुम्हारा, वपुः = शरीर, क्व =
कहाँ, पेलवम् = सुमुमार, शिरीषपुष्पं =
शिरीष का फूल, भ्रमरस्य = भोंरे के,
पदम् = पैर के आर को, सहेत = सहन
करने में समर्थ है। पतत्रिणः = पक्षीके
नहीं न = नहीं।

संस्कृत व्याख्या (मस्तिनाथ)

हे वत्से ! मनस

इषिता • इष्टा मनीषिताः । शकन्ध्वादि-

त्वात्साधुः । देवताः शान्चादयो गृहेषु सन्ति
 त्वं तामाराधयेति शेषः । तपः न्व तवेदं
 तावकम् । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां स्वञ्च
 इत्यप्रत्ययः । 'तवकममकावेकवचने' इति
 तवकादेशः वपुश्च न्व । तथाहि । पेष्वं
 मृदुलं शिरीषपुष्पं भ्रमरस्य भृङ्गस्य
 पदं पदस्थितिं सहेत । पतत्रिणः पुनः
 पक्षिणस्तु पदं न सहेत । अतिसौकुमार्यदृष्टि-
 व्यभोगभोग्यं ते वपुर्न दारुणतपःक्षममि-
 त्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालंकारः ।

भाषार्थ-

हे पुत्री मनचाहे कार्य को पूर्ण करने
 वाले शान्चादि देवता तुम्हारे घर में ही
 विद्यमान हैं, उन्हीं में से जिनकी भी
 इच्छा हो तुम आराधना करो । कहीं
 शारीरिक कष्ट का कठोर तपस्या औरकहाँ
 तुम्हारा इतना कोमल शरीर । शिरीष का
 कोमल फूल भौरों के सुकुमार पैरों के
 भार को तो सह लेता है, परन्तु पक्षियों
 के चरण भार को सहन नहीं कर सकता ।

व्याकरण -

मनीषिताः = मनस ईषिता मनीषिताः ।
 तवकम् - तव इदं तावकम् । शिरीषपुष्पम् -
 शिरीषस्य पुष्पं शिरीषपुष्पम् । पतत्रिणः
 - पतत्रमस्ति अस्येति पतत्री, तस्य पतत्रिणः
 देवताः - देवा स्व देवताः । अत्र दृष्टान्तालंकारः ।